

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

2-ге видання, перероблене і доповнене

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Харків
«Право»
2018

УДК 32.001

П50

*Затверджено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-1237 від 06.02.2013 р.)*

Рецензенти:

Н. Ю. Ротар, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

В. Ф. Смолянюк, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана;

Г. П. Щедрова, доктор політичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Колектив авторів:

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор – передмова, розділи 1, 3–5, 8, 12;

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор – розділи 2, 6;

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор – розділи 9, 11;

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент – розділи 7, 10.

П50

Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук, О. М. Сахань ; за ред. М. П. Требіна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2018. – 462 с.

ISBN 978-966-397-409-7

Підручник розкриває зміст сучасної політичної науки як навчальної дисципліни: визначає систему категорій і понять, предмет і методи, закономірності та функції політології. Викладені основні проблеми науки про політику, політичну владу й громадянське суспільство, сучасні політичні відносини, системи та режими, інститути та політико-правові процеси, що відповідають змісту державного стандарту дисципліни «Політологія» для закладів вищої освіти України.

Для студентів, аспірантів, викладачів і науковців вищої школи України.

УДК 32.001

© Требін М. П., Герасіна Л. М., Поліщук І. О. та ін., 2013

© Требін М. П., Герасіна Л. М., Поліщук І. О., Сахань О. М., переробка і доповнення, 2018

© Видавництво «Право», 2018

ISBN 978-966-397-409-7

Передмова

Серед найважливіших галузей діяльності люди з незапам'ятних часів виділяли політику. Ще у V ст. до н. е. Арістотель зазначав, що політика невід'ємна від природи людини – соціальної істоти, що здатна повноцінно жити лише в колективі, суспільстві і приречена взаємодіяти з іншими людьми. Політика – необхідність і водночас потреба сучасної людини, оскільки існує система показників та обмежень її різноманітних дій у всіх сферах життя суспільства, що неможливе без політичного регулювання. А тому набуття знань про політику відповідає інтересам кожної людини, яка бажає зрозуміти власні місце і роль у суспільстві, повніше задовольняти особисті та групові потреби, впливати на вибір цілей і засобів їх реалізації у масштабах держави.

Політику можна розглядати і як науку, яку вивчають відповідні фахівці, і як професійну діяльність, якою займаються мільйони людей, що виконують певні владні функції або перебувають в опозиції, і як буденну реальність, з якою щодня стикається громадянин будь-якої країни, тому що навіть коли людина не цікавиться політикою, політика «цікавиться» людиною.

Слід зазначити, що кількість професійних політологів стрімко зростає. Якщо за репрезентативну вибірку взяти американських політологів, то на час створення Американської асоціації політичної науки (1903) в ній налічувалося, за підрахунками Г. Алмонда, трохи більше 200 членів. Надалі картина змінювалася: 1 800 осіб у 1934 р., 3 200 – у 1944, 6 000 – у 1954 і 15 000 – у 1966 р. Відповідно до пізніших підрахунків Д. Фрімена, кількість професійних політологів подвоювалася кожні десять років у період 1938–1968 рр. Та ж сама тенденція спостерігається і в європейській політичній науці, за тим лише винятком, що період подвоєння її кадрів становить 20 років. За даними Х.-Д. Клінгеманна, у 2005 р. у Західній Європі було приблизно 4 600

викладачів політології. Він спостерігав зростання на 1100 професійних вакансій викладачів політології за останні п'ять років. Сьогодні у світі працює близько 40 000 політологів, які регулярно публікують результати своїх досліджень у понад 1000 спеціалізованих журналах в основному своєю рідною мовою. До цієї кількості входять і представники української політичної науки.

У сучасних умовах політологія особливо важлива для життя соціуму. Це виявляється у підвищеній увазі політологів і всього суспільства до результату аналізу політики держав, у можливості моделювання політичних ситуацій у міжнародних відносинах, в усвідомленні специфіки регіональної політики, у постійно зростаючому прагненні скористатися результатами порівняльного політичного аналізу. Наука про політику своїми засобами і методами дає змогу проникати в таємниці політики та влади і таким чином розкривати справжню суть діяльності держави та її органів, політичних партій, лідерів, політичної поведінки різноманітних соціальних груп. Політологія – наука про політику – виступає методологічною основою дослідження активності та творчості людей у реалізації пізнавальних і практичних проблем політичного розвитку суспільства.

Мета вивчення політології – розширення та збагачення знань студентів, посилення теоретико-методологічної і професійної підготовки тих, кому буде необхідно засвоювати складну політико-правову дійсність, розбиратися в різних колізійних ситуаціях, вирішувати долі людей, виступати в ролі активних суб'єктів політики й права. Вивчення політології – один із засобів сучасної соціалізації особи й формування політико-правової культури, залучення до демократичних цінностей. Курс політології повинен дати студентам необхідний мінімум знань про політичні реалії, норми політичної поведінки, політичні цінності; він має сприяти вихованню освічених людей, спроможних раціонально і критично давати оцінку політичним феноменам, робити усвідомлений політичний вибір. Ще Платон і Арістотель твердили, що без політичних знань немає повноцінної особистості і, в кінцевому підсумку, доброго суспільства. І західні країни, за справедливим зауваженням французького політолога Р. Арона, ніколи не змогли б жити в умовах тієї демократії, яка там існує, якщо б громадяни не знали про правила, за якими цей режим діє. Знання основ політології також необхідне для виконання багатьох функцій юриста, вирішення конкретних завдань юридичної діяльності.

Студент, що вивчає курс «Політології», повинен знати загально-теоретичні політологічні поняття та категорії; взаємозв'язок і взаємозалежність політики і права; становлення й розвиток політичної думки, світові й вітчизняні політологічні школи, концепції та напрями; специфіку політичної влади, проблеми її легітимності; суб'єктів політики, соціальну роль політичної еліти; особливості феномену політичного лідерства; політичні системи сучасності, політико-правові режими, державу як суб'єкт політики, політичні партії, суспільні рухи та організації; політичні процеси; політичну культуру, правову культуру, політичну субкультуру; міжнародну політику і глобальні проблеми сучасності; уміти розпізнавати різні види владних відносин, владу як субстанцію політики й засіб управління соціальними процесами; орієнтуватися в проблемах поділу влади; формулювати основні показники кризи політичної влади в сучасному українському суспільстві; мати уявлення про еволюцію політичних систем, перехід від авторитарно-тоталітарного режиму до демократії, удосконалення електоральних систем, конституційного ладу тощо; орієнтуватися в міжнародних політичних обставинах, геополітичних проблемах, місці та ролі України на міжнародній арені; формувати й відстоювати власну політичну позицію, чітко розуміти свій громадянський обов'язок та свої права; працювати в умовах політичного плюралізму, формувати толерантність, робити посильний внесок у гармонізацію міжнаціональних і міжпартійних відносин.

Підручник – це не сукупність готових істин, а лише загальні підходи до них, що склалися у світовій політології. Студент має самостійно осягнути істину, осмислити тернистий шлях до неї наполегливою працею, навчитися сміливо висловлювати і захищати особисту точку зору, що вимагає самостійних роздумів, усвідомлених, а не нав'язаних ззовні поглядів та уявлень. Освоєння політології допомагає студентові стати фахівцем, який уміє мислити і діяти самостійно.

Мета підручника – розкрити найважливіші проблеми сучасної політології, правильно зорієнтувати студентів при вирішенні складних питань повсякденного політичного буття, сприяти освоєнню майбутніми юристами і фахівцями з міжнародного права методології наукового пізнання політичної дійсності. Підручник створено на основі попередніх видань, підготовлених колективом кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» у 2002 та 2006 рр., а також з урахуванням

позитивного досвіду вітчизняних та зарубіжних політологів, враховуючи реальності розвитку соціуму, культури, науки, освіти, входження України до Болонського процесу, специфіки вищого юридичного навчального закладу України.

Авторський колектив керувався тим, що підручник покликаний організувати студентів на самостійне вивчення політології відповідно до вимог Болонського процесу, сприяти формуванню у них теоретичного й духовно-практичного політичного світогляду. Не претендуючи на вичерпний виклад та розкриття всіх проблем політології, автори з подякою сприймуть конструктивні зауваження.

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА

§ 1. Політика як соціальне явище

Політика (від грец. *πολιτικά* – державна діяльність) – *організаційна і регулятивна сфера суспільства, яка є основною в системі інших соціальних сфер: економічній, правовій, культурній, релігійній тощо.* Розвиток політичної думки й уявлень про державу привів до виділення наук про державу та їх відокремлення від політичної філософії і науки про політику. Існує вислів: якщо сучасна людина не цікавиться політикою, то політика цікавиться людиною.

Проникнення політики у складний світ міжіндивідуальних та міжгрупових відносин – чітко виражена тенденція ускладнення світу людини. Ще на початку ХХ ст. політиці приписувалася роль нічного сторожа свободи й абсолютно вільної діяльності індивідів. У сучасних умовах немає людини, яка могла б сказати, що перебуває поза радіусом дії політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати й одночасно поважати рішення політичної влади. Політика – необхідність і одночасно потреба сучасної людини: політика – дороговказ, орієнтир у вирішенні суспільних проблем, основа прийняття оптимальних рішень та обмеження непотрібних дій в усіх сферах громадського життя. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, що прагне зрозуміти своє місце і роль у суспільстві, у світі, повніше, ефективніше задовольняти свої потреби у спільній життєдіяльності з іншими людьми, впливати на вибір цілей і засобів їх реалізації за допомогою державних органів. Не розуміти політику, свідомо відгороджуватися від неї означає збіднювати соціальну сутність людини, займати деструктивні суспільні позиції.

Політика – одне з найбільш поширених і багатозначних понять у всіх сучасних мовах світу. Відомий соціолог Макс Вебер зазначав, що поняття «політика» має надзвичайно широкий зміст і «охоплює всі види діяльності з самостійного керівництва. Говорять про валютну політику банків, про дисконтну політику імперського банку, про політику профспілки під час страйку; можна говорити про шкільну по-

літику чи політику держави, сільської громади, про політику правління, що керує корпорацією, нарешті, навіть про політику розумної дружини, що прагне керувати своїм чоловіком». Під політикою розуміють також мистецтво можливого, а нерідко її характеризують як «брудну справу». Таке розмаїття повсякденних уявлень про політику пов'язане не лише з недостатньо чіткими, обмеженими чи просто помилковими знаннями про неї різних людей, але насамперед зі складністю, багатогранністю, багатством виявів її як соціального явища. Наукові трактування терміна «політика» відрізняються від повсякденних уявлень логічною аргументацією, узагальненістю і систематизацією, хоч і не виключають деякої суперечливості думок. Різні наукові визначення політики можна систематизувати і поділити на кілька груп, кожна з яких внутрішньо диференційована.

Соціологічні визначення політики, ґрунтуючись на соціологічному підході, характеризують її через певні суспільні явища: економіку, соціальні групи, право, мораль, культуру, релігію. Відповідно до відображуваної сфери суспільства їх можна поділити на економічні, соціальні, правові, етичні (нормативні) тощо. Ще наприкінці XIX ст. американський політик Роберт Лафоллет стверджував, що політика – це економіка в дії. *Економічне визначення політики*, що найяскравіше подане в марксистській та інших концепціях економічного детермінізму, *характеризує політику як надбудову над економічною базою, як концентроване вираження економіки, її потреб та інтересів*. У такому випадку політика розглядається як специфічна галузь громадського життя, що втрачає свою самостійність, зберігаючи лише відносну, обмежену автономію. Вона зумовлюється об'єктивними економічними законами, що не залежать від волі політичних суб'єктів.

Соціальні дефініції політики трактують політику як суперництво певних суспільних груп, класів і націй (Карл Маркс) *чи зацікавлених груп* (Артур Бентлі, Девід Трумен) *з метою реалізації своїх інтересів за допомогою влади*. Якщо марксистські трактування політики як боротьби між класами в сучасному світі багато в чому втратили свій вплив, то теорія зацікавлених груп одержала значне розповсюдження та розвиток, зокрема, в плюралістичних концепціях демократії, що трактують політику в сучасній демократичній державі як суперництво різних зацікавлених груп, що забезпечує баланс, рівновагу суспільних інтересів.

Правові концепції політики вважають політику, державу похідними від права і насамперед від природних прав людини, що лежать

в основі публічного права, законів і діяльності держави. Яскравий приклад правової концепції політики – *теорії суспільного договору*, творцями якої є мислителі Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант. Суть цих теорій полягає в трактуванні політики і насамперед держави як спеціалізованого інституту з охорони властивих кожній людині від народження фундаментальних прав: на життя, свободу, безпеку, власність та ін. У сучасній науковій літературі широко представлені і теорії політики, протилежні правовим концепціям. Деякі політологи розглядають право як породження політики, найважливіший засіб її реалізації, інструмент створення стабільного політичного порядку. Право безпосередньо створюється державою і ґрунтується на політичній волі та державній доцільності.

Правове трактування політики безпосередньо межує з її етичними (нормативними, ціннісними) дефініціями. Це яскраво виявляється в концепціях, що визнають позадержавне існування природного права у формі моральних принципів людського співтовариства. Нормативне розуміння політики – важливий напрям соціологічного трактування. *Нормативний підхід* допускає розгляд політики, виходячи з ідеалів, цінностей, цілей і норм, що мають реалізуватися в процесі здійснення політики. У такому розумінні *політика є видом діяльності, спрямованим на досягнення загального блага*. Загальне благо включає такі цінності, як справедливість, мир, свободу та ін., мета політики – служіння цьому загальному благу, норми політики – конкретні правила, закони, що ведуть до його досягнення.

Субстанціональні визначення орієнтуються на розкриття тієї першооснови, з якої складається політика. Найпоширенішим з них є *трактування політики як дій, спрямованих на владу*: її створення (захоплення), утримання і використання (Макс Вебер, Гарольд Лассвел, Роберт Даль, Жорж Бурдо та ін.). Політика, – писав М. Вебер, – це «прагнення до участі у владі або до набуття впливу на розподіл влади, або між державами, або всередині держави між соціальними спільнотами людей». «Владні» визначення політики відображають її суть, найважливішу якість, що її конститує; ці визначення конкретизуються і доповнюються інституціональними дефініціями. *Інституціональні поняття характеризують політику через організації, інститути, де втілюється та матеріалізується влада, насамперед через найважливіший інститут – державу*. Політика в такому разі розглядається як участь у справах держави, напрям еволюції держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави.

Якщо владні та інституціональні трактування політики вбачають її основу у владі і у спеціалізованих носіях-організаціях, то *антропологічні визначення* намагаються відшукати більш глибоке її джерело, що існує у природі людини. Звідси *політика – це форма цивілізованого спілкування людей на основі права, спосіб колективного існування людини*. Обґрунтування антропологічного розуміння політики дав ще Арістотель, який вважав, що людина – істота політична, колективна. Нормальне життя людини, задоволення її різноманітних потреб і здобуття щастя можливі тільки при спілкуванні з іншими людьми. Вищою порівняно із сім'єю формою такого спілкування і виступає політика. Її перевага над політичним спілкуванням полягає в тому, що вона є спілкуванням у державі вільних і рівних людей за допомогою норм права, які втілюють справедливість, однакове ставлення до всіх громадян. Через політику, державу в спілкуванні людей досягається гармонія.

Діяльнісні визначення характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Така інтерпретація політики дозволяє проаналізувати найважливіші стадії її здійснення: визначення мети політики, прийняття рішень; організацію мас та мобілізацію ресурсів для реалізації мети; регулювання політичної діяльності; контроль за нею; аналіз отриманих результатів і визначення нової мети політики. Діяльнісна інтерпретація політики широко використовується, зокрема, у теорії політичних рішень, а також у *телеологічних трактуваннях політики, у яких остання розглядається як діяльність, спрямована на ефективне досягнення колективної мети*. Патріарх американської соціології Толкотт Парсонс зазначав, що політикою є сукупність «способів організації певних елементів тотальної системи відповідно до однієї з її фундаментальних функцій, а саме ефективної колективної дії по досягненню загальної мети». У телеологічних дефініціях політики підкреслюються два моменти: колективна природа діяльності (причому це діяльність великих соціальних спільнот: класів, народів, націй, держав та ін.) і її свідомий, цілеспрямований характер. У політиці приватні цілі індивідів «зростають» до загальнодержавних. Телеологічні визначення політики, за характеристикою Т. Парсонса, широко використовуються в межах *системного аналізу суспільства*. Відповідно до них *політика є самостійною системою, складним соціальним організмом, цілісністю, відмежованою від навколишнього середовища (інших галузей суспільства), проте водночас такою, що перебуває з ними*

в безупинній взаємодії. Політична система дбає про самозбереження, вона покликана задовольняти сукупність суспільних потреб, найважливішою з яких є інтеграція суспільства. Системна інтерпретація політики одержала детальне обґрунтування і розвиток у різноманітних теоріях політичних систем, насамперед в одних із перших та найбільш значних концепціях американських політологів Девіда Істона і Габріеля Алмонда.

Розглянуті трактування політики не вичерпують усього різноманіття її визначень. Таке багатство наукових характеристик зумовлене насамперед складністю політики, різноманітністю її змісту, властивостей і суспільних функцій.

Отже, узагальнюючи різні дефініції, **політика – це соціальне явище, людська діяльність, що виражається у взаємодії між соціальними спільнотами, класами, націями, народами, державами, партіями, громадянами та їхніми об'єднаннями на ґрунті політичної влади, реалізації певних цілей, з метою поліпшення умов життя людей, забезпечення суспільного і світового порядку.**

Таке визначення дозволяє синтезувати найважливіші ознаки й аспекти політики.

По-перше, фіксується момент, що політика виражається, матеріалізується в діяльності політичних суб'єктів з метою викликати ті або інші політичні результати, наслідки. Так, внутрішня і зовнішня політика держави виявляється в основних напрямках її діяльності. Розробка і реалізація стратегічного політичного курсу країни немислимі без активної діяльності політичних партій, функціонування законодавчих, виконавчих та судових органів держави тощо. У політичній діяльності бере участь безліч суб'єктів, вона характеризується системністю і різноманітністю форм. Здійснюється політика на теоретичному і на практичному рівні. Виняткове значення має питання ефективності політичної діяльності.

По-друге, на політичній арені діють політичні суб'єкти з різноманітними інтересами і цілями. Вони з об'єктивною необхідністю взаємодіють в ім'я досягнення головної політичної мети. Ця взаємодія може ґрунтуватися на принципах координації, субординації діяльності, політичної згоди і протиборства.

По-третьє, глибинна, суттєва риса політики як суспільного явища – це її прямиий або непрямиий зв'язок з політичною владою. Тільки ця суттєва риса дозволяє відокремити політику від інших суспільних явищ.